

Examining the Consequences of the Migration from Zoorabad to Afghanistan during the First Pahlavi Era: A Case Study on the Management of Properties and Agricultural Lands."

Azam Riahi*

Abstract

Migration is a significant demographic phenomenon that has both economic and social implications, whether occurring within the borders of a country or internationally. It yields various positive and negative short-term and long-term repercussions on the structural dimensions of both sending and receiving societies. During the first pahlavi era, Iranian society faced extensive migration of various forms, with government policies exerting a considerable influence on migratory patterns and their consequences. Iran's eastern borders, owing to their unique geographical positioning (as a frontier region) and economic significance (the Silk Road trade route), played an instrumental role in the system of international migration in Iran, accommodating ethnic groups from neighboring nations, such as the Hazaras from Afghanistan and the Sikhs and Pashtuns from India and Pakistan. In addition to the region's capacity to receive migrants, the emigration of a contingent of border residents from Iran into the adjacent territories is noteworthy. Existing documentation indicates widespread migration (both coerced and voluntary) of the populations residing in the border area of Zoorabad during the first Pahlavi era. This article employs a descriptive-analytical methodology and aims to examine the conditions of farms and estates in the region following the exodus of the indigenous population, alongside the governmental measures taken to manage agricultural lands. Available data suggest that the migration (both forced and voluntary) of local inhabitants in the wake of the Zoorabad incident led to the depopulation of

* Assistance professor of History, Farhangian University, Tehran, Iran, azamriahi@cfu.ac.ir

Date received: 29/07/2024, Date of acceptance: 20/01/2025

villages and agricultural fields. Given its geographical context as a disputed border region historically contested with the neighboring country, it was imperative to preserve the human population and agricultural viability in order to reinforce Iran's political sovereignty in the area. Consequently, the government endeavored to address these challenges through a series of supportive interventions, including the resettlement of eastern tribes, the leasing of confiscated properties, and other measures. However, the demotivation of the labor force, coupled with the temporality of habitation in these lands, rendered governmental efforts largely ineffective. Ultimately, the government sought to rectify the situation by leasing properties to agricultural enterprises and alleviating legal obstacles concerning property ownership.

Keywords: Migration, Ownership, Border, First Pahlavi era, Agriculture, Zoorabad.

Introduction

Zoorabad Jam is a border region in eastern Khorasan characterized by a relatively low-lying plain situated between two rivers and flanked by two mountain ranges, sharing a border with Afghanistan. Historically, the movement of people between the two countries has been facilitated through this border area. However, existing documents indicate widespread migration (both forced and voluntary) of the inhabitants of the Zoorabad border region during the First Pahlavi era. This migration occurred shortly after the commencement of the Pahlavi government's reform measures regarding the settlement of nomads. The implementation of this policy significantly affected the security of this border region, as it diminished the role of nomads as military forces responsible for safeguarding the borders. Previously, the nomads were under the authority of khans and local powers, naturally fulfilling a protective function for the borders. Meanwhile, the government was unable to replace them with an adequate military force to protect this segment of the border. There were few border outposts in these areas, which lacked the capacity to withstand incursions from Afghan nomads. The assaults from Afghan tribes under Afghan rule against Iranian borders increased. Ultimately, the Afghan attack on Zoorabad in the northern border region of Iran and the ensuing Zoorabad incident exacerbated the situation. In 1313H (1934 AD), approximately 2,000 members of the Baluch, Noorzai, Zoori, and Timur tribes, residing along the Iran-Afghanistan border, were forced to migrate into Afghanistan following the Afghan incursions into Zoorabad. Migration represents a two-fold phenomenon and carries both positive and negative repercussions for both the destination and origin of the migratory flows. The emigration of the local population

and the depopulation of the Zoorabad region also brought social, economic, cultural, and other implications. As evidenced by documents and records, the migration (both forced and voluntary) of the area's indigenous residents following the invasion of border tribes from Afghanistan into Iran and the emergence of the Zoorabad incident led to the depopulation of numerous villages and farms. Given the geopolitical location of the region as a disputed border area between Iran and Afghanistan, maintaining the human population and agricultural activity was crucial for establishing Iranian political sovereignty over the region. Otherwise, the likelihood of a shift in the region's demographic composition and Afghan claims of sovereignty would have increased. Therefore, this article aims to address the conditions of farms and properties in the region after the migration of native residents and answer the question: what measures did the government take to manage and utilize the abandoned properties and agricultural lands in Zurabad?

Materials & Methods

The methodology employed in this article is descriptive-analytical, examining existing archival and library sources related to the topic. Additionally, given the breadth of the subject of migration and its repercussions, this article specifically addresses one of the consequences of migration at its origin to avoid generalizations. Hence, the outline first describes the geographical and demographic status of the area in question, discusses the reasons behind the Zoorabad incident and its consequences, and then examines the government's measures for managing the abandoned properties of migrants and supplying a workforce. The community under investigation comprises the properties of migrants who relocated from Zoorabad to Afghanistan between 1313 H and 1320 H (1934-1941 AD).

Discussion & Result

The available data indicate that the migration (both forced and voluntary) of the local inhabitants in the wake of the Zoorabad incident led to the depopulation of villages and farms. Considering its geographical position as a border region with longstanding disputes with the neighboring country, it was vital to maintain the human population as well as the agricultural sector in order to stabilize Iran's political sovereignty over the area. Consequently, the government attempted to address this issue through supportive measures, such as resettling eastern tribes (the Barabari Afghans), leasing confiscated properties, and other strategies. However, the lack of motivation among the labor force

and the resulting temporary settlement in this area, along with migration to other regions, rendered the government's efforts ineffective. Finally, the government sought to organize the situation in the region by leasing properties to agricultural companies and resolving legal issues of property ownership.

Conclusion

The forced and voluntary migration of local residents from Zoorabad significantly altered the demographic and agricultural landscape of the region. As a critical border area with historical disputes, preserving the human population and agricultural activity was vital for asserting political sovereignty. Although the government's attempts to manage abandoned properties and support agricultural activities were initiated, factors like labor retention and motivation limited these interventions' success. The strategy to lease land to agricultural businesses and resolve property disputes indicates ongoing efforts to stabilize the region, although challenges still persist.

Bibliography

Books

- Ehtesham Kaviyanian, Mohammad. *Shams al-Shomus ya Anis al-Nufus*. Mashhad: Edareh-ye Kol-e Farhang va Honar-e Khorasan, 1975. [In Persian]
- Bashirieh, Hossein. *Mavane'-e Tose'e-ye Siasi dar Iran* [Obstacles to Political Development in Iran]. Tehran: Gam-e, No, 2005. [In Persian]
- Bahmani Qajar, Mohammad Ali. *Tamamiyat-e Arzi-ye Iran dar Doran-e Pahlavi* [Iran's Territorial Integrity during the Pahlavi Era]. Vol. 1. Tehran: Mo'asseseh-ye Motale'at va Pazhuheshha-ye Siasi, 2011. [In Persian]
- Beit, Charles Edward. *Khorasan va Sistan: Safarnameh-ye Colonel Yate be Iran va Afghanistan* [Khorasan and Sistan: Colonel Yate's Travelogue to Iran and Afghanistan]. Translated by Qodratollah Roshani and Mehrdad Rahbari. Tehran: Yazdan, 1986. [In Persian]
- Puladi, Hasan. *Hezaraha* [The Hazaras]. Translated by Ali Alemi Kermani. Tehran: Mohammad Ebrahim Shariati Afghani, 2001. [In Persian]
- Khorasani, Ali ibn Mohammad Yazdi al-Asl. *Shajareh al-Insan dar Adab va Akhlagh* [The Tree of Humanity on Manners and Morals]. Mashhad: Author, n.d. [In Persian]
- Afzal al-Molk, Gholamhossein (Bayat). *Safarnameh-ye Khorasan va Kerman* [Travelogue of Khorasan and Kerman]. Edited by Qodratollah Roshani. Tehran: Tus, n.d. [In Persian]
- Gholami, Shahram. *Eqtesad-e Keshavarzi-ye Iran: Doreh-ye Pahlavi-ye Avval* [Iran's Agricultural Economy: The First Pahlavi Period]. Tehran: Donyaye Eqtesad Publications, 2018. [In Persian]
- Field, Henry. *Mardom Shenasi-ye Iran* [The Anthropology of Iran]. Translated by Abdollah Faryar. Tehran: Ketabkhaneh-ye Ibn Sina, 1964. [In Persian]

265 Abstract

- Curzon, George. *Iran va Qaziyeh-ye Iran* [Persia and the Persian Question]. Vol. 2. Translated by Vahid Mazandarani. Tehran: Elmi-Farhangi Publications, 1983. [In Persian]
- Lambton, Ann K. S. *Malek va Zare' dar Iran* [Landlord and Peasant in Persia]. Translated by Manouchehr Amiri. Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab, 1960. [In Persian]
- Mahbubi Ardakani, Hossein. *Tarikh-e Mo'assasat-e Tamaddoni-ye Jadid dar Iran* [History of Modern Civil Institutions in Iran]. Vol. 2. Tehran: Tehran University Press, n.d. [In Persian]
- Mohammad Ali Monshi. *Safarnameh-ye Rokn al-Dowleh* [Rokn al-Dowleh's Travelogue]. Edited by Mohammad Golban. Tehran: Sahr, 1977. [In Persian]
- Zarrin, Fariba. *Farhang va Mohajerat* [Culture and Migration]. Tehran: Sahami-e Enteshar, 2019. [In Persian]

Articles

- Khatayi, Gholamhossein. "Marzbani" [Border Guarding]. Tehran: Moavenat-e Amozeshi-ye Naja, 1995. [In Persian]
- Riahi, Azam, and Saleh Pargari. "Causes of Migration from Khorasan Borders to Afghanistan (A Case Study of Zurabad)". *Pazhuheshha-ye Tarikhi-ye Iran va Eslam*. Vol. 20 (Spring and Summer 2017). [In Persian]
- Shojaei Divkolaei, Seyyed Hassan. "The Rise and Fall of Industrial Agriculture in the Reza Shah Era 1930-1937". *Tarikh-e Iran*, vol.19 (Winter 2015/Spring 2016). [In Persian]
- Malekzadeh, Elham, and Zahra Alizadeh Birjandi. "Factors Affecting the Formation of Policies and Population Changes during the Reza Shah Era (During the Years 1923-1925)". *Faslnameh-ye Jame'iyat*, 75-76 (2011). [In Persian]
- Vaez Shahrestani, Nafiseh. "Analysis of the Theoretical Foundations and Policy-Making Procedure for the Forced Transfer of Tribes and Nomads in the First Pahlavi Period Based on Documents". *Ganjineh-ye Asnad*. Vol. 24 (Summer 2014). [In Persian]
- Hashemi, Fatemeh. "Property Registration and the Issue of Private Ownership According to Parliamentary Documents". *Payam-e Baharestan*. Vol. 5 (Autumn 2009). [In Persian]

Documents

- Documents of the National Library and Archives Center (NLAC). [In Persian]
- Documents of the Parliament Archives Center. [In Persian]
- Documents of the Ministry of Foreign Affairs Archives Center. [In Persian]
- Documents of the Institute for Political Studies and Research. [In Persian]
- Documents Records of Parliamentary Debates, July 15, 1933. [In Persian]

بررسی پیامدهای مهاجرت ساکنان مرزی زورآباد به افغانستان در دوره پهلوی اول

(بررسی موردی چگونگی اداره املاک و زمین‌های زراعی)

اعظم ریاحی*

چکیده

مهاجرت یکی از پدیده‌های جمعیتی دارای اهمیت از دیدگاه اقتصادی و اجتماعی است که چه در درون مرزهای یک کشور صورت پذیرد و چه برون مرزی باشد، پیامدهای مثبت و منفی و کوتاه‌مدت و بلندمدت بر ابعاد گوناگون ساختاری جامعه مهاجرفرست و مهاجرپذیر دارد. جامعه ایران در دوره پهلوی اول نیز به شکل گسترده‌ای با انواع مهاجرت روبرو بود و سیاست‌های دولت در روند مهاجرت‌ها و پیامدهای آن تاثیر شایان توجهی داشت. مرزهای شرقی ایران به سبب موقعیت ویژه جغرافیایی (به‌عنوان منطقه‌ای مرزی) و جایگاه اقتصادی (مسیر تجاری ابریشم)، نقش مهمی در نظام مهاجرت برون‌مرزی ایران داشته و پذیرای اقوام ساکن در کشورهای همسایه (هزاره افغانستان، سیک‌ها و پشتوها از هند و پاکستان) بود. افزون‌بر مهاجرپذیری مرزهای شرقی در این دوره، مهاجرت گروهی از ساکنان مرزی ایران در این منطقه به آن سوی مرزها نیز شایان توجه است. اسناد موجود بیانگر مهاجرت (اجباری و اختیاری) گسترده مردمان ساکن در منطقه مرزی زورآباد در دوره پهلوی اول است. این مقاله با استفاده از روش توصیفی-تحلیل و ضمن بررسی منابع اسنادی و کتابخانه‌ای موجود درصد است تا ضمن پرداختن به شرایط مزارع و املاک منطقه بعد از مهاجرت ساکنان بومی، اقدامات دولت برای اداره املاک و زمین‌های زراعی را تحلیل و بررسی کند. داده‌های موجود بیانگر آن است که مهاجرت (اجباری و اختیاری) ساکنان بومی منطقه در پی حادثه زورآباد سبب تخلیه روستاها و مزارع از نیروی انسانی شد. با توجه به موقعیت جغرافیایی آن، به‌عنوان منطقه‌ای

* استادیار گروه آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران، azamriahi@cfu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۴/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۰۱

مرزی که از سالیان قبل با کشور همسایه بر سر خط مرزی اختلاف وجود داشت، حفظ جمعیت انسانی و همچنین کشاورزی منطقه جهت تثبیت حاکمیت سیاسی ایران بر منطقه ضروری بود. از اینرو دولت سعی کرد با اقدامات حمایتی از جمله جایگزینی عشایر خاوری، اجاره املاک ضبط شده و.. این مساله را حل کند؛ اما بی‌انگیزگی نیروی کار و در نتیجه سکونت کوتاه‌مدت در املاک این منطقه و مهاجرت به سایر مناطق سبب بی‌نتیجه‌ماندن اقدامات دولت شد. سرانجام دولت سعی کرد با اجاره‌دادن املاک به شرکت‌های فلاحتی و همچنین رفع مشکلات حقوقی مالکیت املاک، شرایط منطقه را سامان دهد.

کلیدواژه‌ها: مهاجرت، مالکیت، مرز، پهلوی اول، کشاورزی، زورآباد.

۱. مقدمه

زورآباد جام منطقه‌ای مرزی در شرق خراسان است که در همسایگی افغانستان قرار دارد و از دیرباز، رفت‌وآمد بین ساکنین دو کشور از طریق این منطقه مرزی میسر بوده، اما اسناد موجود بیانگر مهاجرت (اجباری و اختیاری) گسترده مردمان ساکن در منطقه مرزی زورآباد در دوره پهلوی اول است^۱. این امر کمی پس از شروع اقدامات اصلاحی دولت پهلوی اول در زمینه اسکان عشایر صورت گرفت و اعمال این سیاست، در حفظ امنیت این منطقه مرزی تأثیرگذار بود چراکه این سیاست باعث شد تا کارکرد عشایر در مناطق مرزی به‌عنوان نیروهای نظامی حافظ امنیت مرزها کم‌رنگ شود. پیش از این، عشایر تحت رهبری خان‌ها و قدرت‌های محلی، به طور سنتی مسئولیت حفاظت از مرزها را بر عهده داشتند. با تضعیف این ساختار و عدم جایگزینی مؤثر آن توسط نیروهای نظامی دولتی (به دلیل کمبود پاسگاه‌های مرزی و ناتوانی آنها در مقابله با عشایر آن سوی مرز)، حملات عشایر افغان به مرزهای ایران، به ویژه منطقه زورآباد، افزایش یافت. سرانجام، حمله افغان‌ها به زورآباد در شمال مرز ایران و افغانستان و شکل‌گیری واقعه زورآباد بر وخامت اوضاع افزود. در شهریور و آذرماه ۱۳۱۳ش، حدود ۲۰۰۰ نفر از طوایف بلوچ، نورزایی، زوری و تیموری ساکن در مرز ایران با افغانستان، در پی تهاجم افغان‌ها به زورآباد، به داخل افغانستان مهاجرت داده شدند و این موضوع تا سالیان بعد هم ادامه یافت.

بیان مساله: مهاجرت سکه‌ای دوسویه است و تبعات مثبت و منفی هم برای مقصد و هم مبدا مهاجرت در پی دارد. مهاجرت ساکنین بومی و تخلیه منطقه از جمعیت بومی زورآباد نیز تبعات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و.. در بر داشت. آنگونه که از اسناد و مدارک بر می‌آید

مهاجرت (اجباری و اختیاری) ساکنان بومی منطقه در پی حمله اقوام مرزنشین از افغانستان به ایران و شکل‌گیری حادثه زورآباد سبب تخلیه شمار زیادی از روستاها و مزارع از نیروی انسانی و متروک شدن آنها شد. با توجه به موقعیت ژئوپلیتیکی منطقه به عنوان یک ناحیه مرزی مورد اختلاف بین ایران و افغانستان، حفظ جمعیت انسانی و رونق کشاورزی برای تثبیت حاکمیت سیاسی ایران بر منطقه از اهمیت حیاتی برخوردار بود. در غیر این صورت، احتمال تغییر ترکیب جمعیتی منطقه و ادعای حاکمیت افغانستان افزایش می‌یافت. از این رو، این مقاله درصدد است تا ضمن پرداختن به شرایط مزارع و املاک منطقه بعد از مهاجرت ساکنان بومی، به ایت پرسش پاسخ دهد که دولت چه اقداماتی برای اداره و بهره‌برداری از املاک و اراضی زراعی متروکه در زورآباد انجام داد؟

روش تحقیق: روش مورد استفاده در این مقاله روش توصیفی-تحلیلی جهت بررسی منابع اسنادی و کتابخانه‌ای موجود درباره این موضوع است. همچنین از آنجا که موضوع مهاجرت و تبعات آن بسیار گسترده است، جهت جلوگیری از کلی‌گویی در این مقاله صرفاً یکی از پیامدهای مهاجرت در مبدا، یعنی چگونگی اداره املاک متروکه مهاجران مورد بررسی قرار گرفته شده است. از اینرو ابتدا ضمن تشریح وضعیت جغرافیایی و جمعیتی منطقه مورد نظر، به علت شکل‌گیری حادثه زورآباد و تبعات آن اشاره شد و سپس به بررسی اقدامات دولت جهت اداره املاک متروک مهاجران و تامین نیروی انسانی مهاجر پرداخته شد. جامعه مورد بررسی املاک مهاجرانی است که در بازده زمانی ۱۳۱۳ش تا ۱۳۲۰ش. از منطقه زورآباد به افغانستان مهاجرت کردند.

پیشینه: گستره و فراوانی مهاجرت‌های داخلی از روستاها به شهرها و توجه پژوهشگران به این مقوله سبب شد و مطالعات اندکی در حوزه مقوله مهاجرت به خارج از ایران و پیامدهای آن در مبدا به ویژه در مرزهای شرقی صورت پذیرد. اندک مطالعاتی نیز که انجام شده است بیشتر بر مهاجرت نیروی کار از ایران به قفقاز و حوزه کشورهای عربی خلیج فارس تأکید دارند. از جمله می‌توان به این آثار اشاره کرد: *صنعت نفت و تحول جمعیتی و شغلی در مناطق نفت‌خیز جنوب ایران*: پایان‌نامه دکتری خانم ربابه معتقدی که اطلاعات و داده‌های اجتماعی و اقتصادی و تحلیل‌های شایان توجه درباره تأثیرات صنعت نفت بر تحولات جمعیتی جنوب ایران، در بر دارد. "اوضاع سیاسی-اجتماعی خراسان در جریان جنگ جهانی دوم و ورود مهاجرین لهستانی به خراسان": پایان‌نامه کارشناسی ارشدخانم معصومه صاحبکاران. در این اثر نویسنده به بررسی و علل ورود مهاجران لهستانی از مرزهای خراسان به ایران و تأثیرات

اجتماعی و فرهنگی حضور آنها در منطقه بر اساس اسناد موجود و منابع کتابخانه‌ای پرداخته است. حلم‌الهجره للثروت: الهجرة والعماله المهاجرت فی الخلیج [الفارسی] اثر باقر سلمان نجار، نویسنده در این اثر به موضوع مهاجرت ساکنان حوزه خلیج فارس به کشورهای نفت‌خیز از ابتدای کشف نفت تا قرن بیستم پرداخته است. مقاله «نگاهی به آمار؛ علل و زمینه‌های مهاجرت نیروی کار ایرانی به قفقاز (در آستانه مشروطیت)»^۳ از محرم قلی‌زاده و مقصود شهبازی؛ نگرشی بر مهاجرت کارگری در دوران مشروطه»^۴ اثر نادر پروانه؛ مقاله «وضعیت کارگران ایرانی در آسیای مرکزی و قفقاز به روایت مطبوعات خراسان در آستانه جنگ جهانی اول»^۵ نوشته سیدمهدی سیدقطبی و علی نجف‌زاده؛ مقاله «مهاجران روسی در فریمان»^۶ اثر علی نجف‌زاده؛ مقاله «مهاجرت تجار بستگی به دویی و تشکیل بستیکه (دوران قاجار و پهلوی)»^۷ اثر حبیب‌الله سعیدنیا و عبدالرزاق ملکی از جمله آثاری هستند که به موضوع مهاجرت پرداخته‌اند. سیاست عشایری دولت پهلوی اول تألیف نفیسه واعظ شهرستانی، "دولت رضاشاه و نظام ایلی" از احمد نقیب‌زاده؛ "عوامل مؤثر در شکل‌گیری سیاست‌ها و تحولات جمعیتی در دوره رضاشاه طی سالهای ۱۳۰۴-۱۳۲۰ش"، الهام ملک‌زاده و زهرا علیزاده که به موضوع سیاست‌های جمعیتی پهلوی اول پرداخته است. "پیامدهای طرح اسکان عشایر بر حیات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی لرستان (۱۳۰۲ تا ۱۳۱۲ش)". تألیف مهدی صلاح و محمدعلی نعمتی که به تاثیر سیاست اسکان عشایر بر دگرگونی در حیات معیشتی و شغلی و تغییرات جمعیتی لرستان پرداخته است؛ "تحولات زمینداری و مالکیت در سیستان دوره پهلوی اول" تألیف علیرضا علی صوفی و عباس اویسی ضمن شرحی بر پیشینه مناسبات زمینداری در منطقه سیستان به تاثیر سیاست‌های دولت پهلوی اول در زمینه مالکیت و زمین بر این مناسبات می‌پردازد.

۲. موقعیت جغرافیایی زورآباد

زورآباد^۸ فعلی دشتی مرزی و نسبتاً کم‌ارتفاع است که در مجاورت دو رودخانه و میان دو رشته‌کوه قرار دارد. رشته‌کوه اول در شمال که زورآباد را از سرخس و نواحی قدیمی گنج رستاق و بادغیس جدا می‌کند، بخشی از رشته‌کوه هزار مسجد است. هریرود در شرق زورآباد، رود مرزی بین ایران و ترکمنستان و همچنین ایران و افغانستان محسوب می‌شود. کشف‌رود در شمال زورآباد قرار دارد. مرز ایران با ترکمنستان از این بخش آغاز و تا گذرگاه معروف ابراهیم‌خانی امتداد دارد، پس از آن مرز ایران و افغانستان آغاز می‌شود (سیدی، مهدی، همان،

بررسی پیامدهای مهاجرت ساکنان مرزی زورآباد به افغانستان ... (اعظم ریاحی) ۲۷۱

صص ۳۷-۴۰). آخوندیان موقعیت جغرافیایی منطقه را در دوره پهلوی اول این گونه تشریح می‌کند:

بخش زورآباد واقع است در بیست فرسخی سمت شرقی مشهد... شرقا اتصال دارد به خاک افغانستان و خاک شوروی و حدفاصل هریرود است که از جنوب شرقی به شمال شرقی سیر می‌کند، جنوبا اتصال دارد به پایین جام توابع تربت جام، شمالا اتصال دارد بسرخس. (علی بن محمد یزدی الاصل خراسانی (آخوندیان)، بیتا: ص ۶)

بر اساس شرح آخوندیان، زورآباد که در منتهی‌الیه شرقی خراسان قرار داشته، از لحاظ جغرافیایی منطقه‌ای مرزی محسوب می‌شود که از شمال و شمال شرق به شوروی، از شرق به افغانستان (با ولایات هرات و فراه، نیمروز و همچنین اسلام قلعه در کنار مرز ایران و افغانستان مربوط می‌شد)، از جنوب به سیستان و بلوچستان، از غرب به مشهد محدود بود. قرارگیری در این منطقه جغرافیایی و مرزهای طولانی و اشتراکات قومی و فرهنگی بین ایران و افغانستان و ترکمنستان همواره شرایط خاصی را بر این ناحیه حاکم می‌کرد.

۳. ترکیب جمعیتی منطقه

منبع مستقلی درباره تاریخ منطقه زورآباد، پیش و پس از دوره قاجار، تألیف نشده و اندک اطلاعات پیش گفته نیز از خلال کتب تاریخ عمومی و یا تواریخ محلی خراسان حاصل شده است. حاجی محمد ولی میرزا، پسر فتح‌الشاه قاجار، اولین حاکم قاجاری این منطقه بود که از سال ۱۲۱۴ق. تا ۱۲۳۲ق. بر زورآباد حکومت کرد. او دوازده هزار نفر از افراد ایل تیموری^۹ را، به سرکردگی امیر قلیچ‌خان تیموری، در زورآباد اسکان داد و برای آنها ارگ و قلعه بنا کرد (محمد علی منشی، سفرنامه رکن‌الدوله، ۱۳۵۶: ۸۹). او به محض ورود به زورآباد دستور داد تا طرح و نقشه‌ای برای بازسازی و احیاء زورآباد و دو قلعه آن آماده شود. سپس دستور داد تا قلعه کوچک برای سکونت حاکم و خدم و حشم وی و همچنین نیرو و ابزار نظامی آماده شود و دیوار آن (شهر) که دیوار شهر نیز بود بازسازی شود. برای ترکمانان مهاجر به این منطقه نیز در بخشی از قلعه بزرگ خانه رعیتی ساخته شد (محمد علی منشی، همان: ۹۰). از آنجا که قلعه هنوز استحکام و امنیت نداشت، رکن‌الدوله پیش از عزیمت دستور داد تا پنجاه نفر از فوج قرایی، صد نفر از فوج جمشیدی‌ها^{۱۰}، بیست نفر توپچی، دو نفر قورخانه‌چی، دو عراده توپ، بیست اسب برای حفظ امنیت در قلعه بمانند. (همان: ۹۵).

این منطقه، شامل گروه‌های قومی بود که اغلب دارای قرینه‌هایی در آن سوی مرزهای سیاسی ایران، همچون ترکمنستان کنونی و افغانستان بودند و از این رو، دارای زمینه‌های فرهنگی و مذهبی خاص خود را داشتند. خراسانی در حدود سال ۱۳۱۶ش. تا سال ۱۳۲۰ش. سکنه این بخش را حدود هشت هزار نفر و شامل این طوایف بیان می‌دارد: «چون اغلب سکنه آن بخش مالدار و چادرنشین بوده‌اند علی‌الرسم طایفه طایفه‌اند. یک طایفه سلجوقی، یکی یعقوبخانی، دیگری شیخی، یک طایفه عرب قائی، یکی بلوچ^{۱۱} و یک طایفه هم زوری خوانده می‌شوند و عده کمی افغان و چند خانوار کرد از کردهای سنندج و گروس و شافعی مذهب‌اند و در حدود دویست خانه‌وار هم بربری (خاوری)^{۱۲} و افغان چل معروف‌اند این دو طایفه شیعه و اثنی‌عشری و جعفری مذهبند و به غیر از بربری‌ها و افغان چل^{۱۳} بقیه طوایف را تیموری می‌نامند (علی بن محمد خراسانی، همان: ۶).

زورآباد از بافت جمعیتی گونه‌گون و ویژه‌ای برخوردار بود و مجاورت با دو رود هریرود و کشف‌رود، این منطقه را مکانی مناسب برای استقرار جمعیت‌های انسانی می‌کرد. در دوره مورد بحث، زورآباد به سبب شرایط جغرافیایی و طبیعی خود، شامل دو گونه شیوه معیشتی بود. ایلات از مرزهای منطقه حفاظت کرده و به‌طور سنتی بیشتر دامدار بودند. به سبب احاطه منطقه توسط دو رود پرآب (کشف‌رود و هریرود) و حاصلخیزی زمین‌ها کشاورزی به شیوه سنتی نیز رواج داشت. در واقع دو شیوه غالب تولید و معیشت، کشاورزی و دامداری و به شکل سنتی بود.

۴. واقعه زورآباد

زورآباد از نظر جغرافیایی منطقه‌ای مرزی در خراسان محسوب می‌شود. مرزها دارای کارکردهای متفاوتی هستند، از جمله جداکنندگی، کشمکش، ارتباط و ...؛ اما مهم‌ترین نقش مرز ایجاد مانع برابر حرکت انسان، انتقال کالا و تفکرات است که از آن تحت عنوان امنیت مرزی یاد می‌شود. امنیت مرزها پشتوانه‌ای برای امنیت در جوانب مختلف داخلی است، چراکه هرگونه ناامنی در مرزها می‌تواند در ساختار اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی داخلی اختلال ایجاد کند. (خطایی، ۱۳۷۴: ۶۸)

خراسان پس از جنگ هرات در سال ۱۲۴۹ه. به دو قسمت تجزیه شد. بخشی که در غرب هریرود واقع بود جزء ایران و قسمت شرقی ضمیمه افغانستان شد. بخش‌هایی از شمال و شمال‌شرق خراسان تا رود جیحون نیز توسط روسیه تزاری از ایران جدا و بعدها موسوم به

ترکمنستان شد. خراسان بیشترین مرز مشترک را با کشور افغانستان دارد که از دیرباز سبب شده تا بر وضعیت اجتماعی و سیاسی این منطقه تأثیرگذار باشد. پس از جنگ اول جهانی، افغانستان که هنوز تحت سیطره انگلیسی‌ها بود، به توسعه و بازسازی روی آورد. افزایش قدرت مرکزی افغانستان، سبب تشدید اختلافات مرزی دو کشور شد. مهم‌ترین اختلاف ایران و افغانستان مسأله خطوط مرزی بود که بر تحکیم روابط دو کشور تأثیرگذار بود. در همین شرایط، به واسطه تغییراتی که در نظام سیاسی ایران صورت گرفت، وضعیت در برخی نواحی مرزی ایران تغییر کرد.

پس از آنکه رضاشاه در آذر ماه ۱۳۰۴ش زمام امور را در دست گرفت، در راستای سیاست حاکمیت دولتی متمرکز و مقتدر، ابتدا توجه خود را به تشکیل ارتشی مدرن و متحد معطوف کرد. بازسازی اساسی اداری و مالی بخش دیگری از اقدامات او بود. تمرکز قدرت، وحدت ملی، اصلاحات و ایجاد نظم دیوانی مدرن همگی در گرو وجود یک ارتش جدید و مدرن بود (بشیریه، ۱۳۸۴: ۷۰). افزون بر مجموعه اقداماتی که در بخش اداری ساختار نظامی انجام شد، یکی از مهم‌ترین اقدامات پهلوی اول در این باره، انحلال نیروهای شبه نظامی سنتی ایلی بود که هر زمان می‌توانستند، به واسطه نقش سنتی‌شان در امور نظامی، ساختار جدید را به چالش بکشند. از مهم‌ترین اقدامات دولت پهلوی جهت انحلال نیروهای ایلی بر پایه دو سیاست قرار داشت: "اسکان عشایر" و "خلع سلاح عشایر" بود. این سیاست باعث شد تا کارکرد عشایر در مناطق مرزی به‌عنوان نیروهای نظامی حافظ امنیت مرزها کم‌رنگ شود. پیش از این، عشایر زیر نظر خان‌ها و قدرت‌های محلی قرار داشتند و به‌طور طبیعی، از مرزها نیز حفاظت می‌کردند.

در منطقه مورد نظر این پژوهش، دولت در پی اعمال این سیاست، نتوانست نیروی نظامی مناسب برای حفاظت از این بخش از مرزی را جایگزین کند. در این مناطق، پاسگاه‌های مرزی اندکی وجود داشت و که توانایی ایستادگی برابر عشایر افغان را نداشت (ساکما: ۴۲۲۸-۲۹۳: صص ۱۰۰-۱۰۲؛ محمد علی بهمنی قاجار، همان، ۲۶۷ و ۲۶۸) این موضوع برای منطقه‌ای مرزی مانند زورآباد که از دیرباز محل مناقشه با افغانستان بود سبب ایجاد مشکلات زیادی می‌شد، چراکه، شرایط جدید بهانه‌ای برای حکومت افغانستان بود تا با جذب (اختیاری یا اجباری) ساکنان مرزی ایران، به مناطق داخلی افغانستان و استقرار افغان‌ها در مناطق مرزی با ایران، منطقه را افغان‌نشین جلوه دهد و بر آن ادعای مالکیت داشته باشد. در پی ناتوانی دولت مرکزی در کنترل مرزهای این بخش و برقراری امنیت، تهاجم عشایر افغان تحت حاکمیت افغانستان به مرزهای ایران افزایش یافت. (ماوخ: SH1305-K46-P30؛ SH1305-K46-P35). در

یکی از گزارش‌ها از هجوم تعدادی از سواران افغان به یک از روستاهای منطقه زورآباد و قتل سه نفر از ساکنان آن خیر داده شد (ساکما: ۴۰۵۱-۲۴۰: صص ۲-۴)^{۱۴}. همچنین در گزارش دیگری به اقدامات نایب سالار، حاکم هرات، به منظور ایجاد آشوب در مرزهای ایران و تصرف معدن نمک منطقه نمکزار و همچنین مهاجرت عشایر افغان به خط مرزی با ایران اشاره شده است (موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، س ۱۳۱۳، پوשה ۳)^{۱۵}.

این‌گونه اقدامات، تغییر بافت جمعیتی منطقه مرزی را در پی داشت. تغییر کیفی و کمی ترکیب جمعیتی در مرز افغانستان، استقرار اقوامی با اشتراکات فرهنگی و مذهبی با ساکنان مرزی ایران، هم می‌توانست با "افغان‌نشین" کردن منطقه، در رأی حکمیت به نفع افغان‌ها تأثیرگذار باشد و هم ساکنان مرزی ایران برای پیوستن به اقوام خود بیشتر ترغیب می‌کرد و شرایط مهاجرت آنها مهیا می‌شد.^{۱۶}

حملات گاه و بیگاه افغان‌ها بیشتر به نامنی‌ها در منطقه دامن می‌زد. سرانجام، حمله افغان‌ها به زورآباد در شمال مرز ایران و افغانستان و شکل‌گیری واقعه زورآباد بر وخامت اوضاع افزود. در شهریور و آذرماه ۱۳۱۳ش، حدود ۲۰۰ نفر از طوایف بلوچ، نورزایی، زوری و تیموری ساکن در مرز ایران با افغانستان، در پی تهاجم افغان‌ها به زورآباد، به داخل افغانستان مهاجرت داده شدند. همچنین، در پی این حادثه، دوازده تن از نیروهای مرزی ایران خلع سلاح و سه نفر کشته، بیست و پنج روستا ویران شد (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: صص ۷ و ۵۵. ماوخ: SH1314-K37-P13).

۵. اقدامات دولت

واقعه زورآباد^{۱۷} چند پیامد داشت:

اول آنکه حکومت محلی هرات، انگیزه بیشتری برای ادامه تجاوزات مرزی خود پیدا کرد؛ دوم، با تغییر بافت جمعیتی به نفع افغان‌ها، پاشا آلتای، حاکم مرزی، نسبت به افغان‌ها نظر مساعد نشان داد و منطقه را افغانی‌نشین محسوب کرد؛

سوم در پی تخلیه عناصر ایرانی از منطقه، افغان‌های ساکن در ایران با افغان‌های آن سوی مرز نزدیک‌تر شدند و زمینه برای تبادلات جمعیتی آنها مهیا شد. طبق گزارش‌های موجود تعدادی از سران طوایف ساکن در مرزهای ایران نیز در این جریان دست داشتند و شمار زیادی

بررسی پیامدهای مهاجرت ساکنان مرزی زورآباد به افغانستان ... (اعظم ریاحی) ۲۷۵

را مجبور به مهاجرت از این منطقه کردند و خروج ساکنان بومی خود تبعات اقتصادی و اجتماعی و .. از جمله از بین رفتن زمین‌های کشاورزی و دامداری در پی داشت.

دولت با درک این خطرات، درصدد اجرای سیاست‌های جبرانی برای حل این مشکل، به شرح زیر برآمد:

۱.۵ اجرای قانون ثبت اسناد و املاک در منطقه

حادثه زورآباد اندک زمانی پس از اجرایی شدن قانون ثبت اسناد و املاک رخ داد. در بهمن سال ۱۳۰۰ش قانون ثبت اسناد و املاک و در ۲۱ بهمن ۱۳۰۶ش قانون ثبت عمومی املاک و مرور زمان به تصویب رسید. اقدامات اداره ثبت اعتراضات گسترده‌ای در پی داشت از این رو در ۲ خرداد ۱۳۰۸ش بند اصلاحی دیگری به این قانون اضافه شد که مدت زمان مشخصی را برای اعتراضات تعیین کرد تا به وضعیت شاکیان رسیدگی شود. براساس قانون دیگری مربوط به ثبت اسناد و املاک مصوب در مهر ۱۳۰۸ش، از تاریخ افتتاح اداره ثبت در هر ناحیه، هر مالک را به ثبت ملکش ظرف مدت دو سال موظف کرد و همچنین، مقرر داشت تا چنانچه کسی در طی این مدت ملک خود را به ثبت نرساند دولت اختیار خواهد داشت که ملک مزبور را تصرف و به نام خود ثبت کند. (لمبتون، ۱۳۳۹: ص ۴۴۲ و هاشمی، ۱۳۸۸: ۳۳۹، محبوبی اردکانی، ۱۳۷۶، ج ۲: ۱۶۸-۱۷۰).

در پی حادثه زورآباد، بخش زیادی از ساکنان بومی روستاهای زورآباد که پیشتر به کشاورزی و دامداری مشغول بودند، از منطقه رانده شدند یا مساکن خود را رها کرده و به سایر مناطق مهاجرت کردند. اینگونه زمین‌های زیادی بدون مالک متروک ماند. بر اساس قوانین جدید ثبتی، دولت امکان اعمال کنترل بر زمین‌هایی را یافت که صاحبان‌شان به آن سوی مرز مهاجرت کرده بودند یا به مناطق داخلی ایران رفته بودند.

در این راستا و بر اساس تصویب‌نامه هیئت وزرا به تاریخ ۲۲ بهمن ۱۳۱۳ش قرار شد تا املاک زورآباد قسمتی موقتاً و قسمتی قطعی از سوی دولت ضبط شود. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: صص ۳۲ و ۴۷، ۷) بر اساس این مصوبه:

چون اشخاص زیر در وقایع زورآباد در تاریخ شهریور گذشته و ۱ آذرماه ۱۳۱۳ش. محرک کوچاندن یک‌کعبه از اتباع داخله بخاک افغانستان شده اند درباره آنها به ترتیب زیر رفتار شود:

املاک مربوط به طوایف بلوچ (ملاجلال، ملامصطفی-کدخداصمد)

و املاک متعلق به داوودخان نوزایی و طایفه او...هیجده قلم فوق الذکر بعنوان خالصه قطعی بنام دولت ضبط شود.

و املاک متعلق به طایفه زوری و تیموری (علی خواجه و طوایف یعقوبخانی) ...بطور موقت ضبط شود نسبت برقبات اخیرالذکر در آتیه مقتضی شود با اجازه دولت مسترد شود

تصویب نامه در کابینه ریاست الوزراء ضبط است. رییس الوزراء. فروغی. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۷)

جهت اجراکردن مصوبه فوق، در اسفندماه ۱۳۱۳ش، هیاتی به سرپرستی معصومخانی معاون اول ایالت خراسان جهت ارزیابی و تصرف املاک به منطقه عازم شدند. گزارش هیات فوق حاکی از این امر است که منطقه دارای چشمه‌ها و قنات‌های فراوان بود و قرارگیری در مسیر هریود آن را مستعد کشاورزی و زراعت می‌کرد، اما بعد از حمله افغان‌ها و خالی شدن منطقه از سکنه بومی، رو به ویرانی پیش می‌رفت. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۴۱) در بخشی از نامه اداره مالیه ضمن اذعان به خرابی راه‌ها آمده است:

از ویرانی آن مواقع خیلی متاسف شدیم زیرا از آثار محسوس بود آنهمه منازل خوب غرس و شجار مثمر ... آبادی قناتها و جوبهای طولانی به مسافت ده فرسخ که از دریا آب برای شرب و زراعت ها می آورده از نظر ابدیت اقامت رعایا در آنجاها بوده بالضروره سانحه جدید التکوین و درازدستی خود غرضانه و تحریکات اغاغنه سرحدی و شاید فشارها که سوق به ارتکاب این فجایع وحرکات شنیع داده که این همه اراضی... و عمارتهای چند ساله را ترک گفته‌اند و این آبادی‌ها تبدیل به ویرانه گردیده... (همان)

جدول ۱. وضعیت روستاهای منطقه بعد از حادثه زورآباد

ردیف	نام روستا	وضعیت آب	خانه رعیتی	درخت	وضعیت زراعت	توضیحات
۱	کنده سوختی	چشمه	۱۰ باب	ندارد	ندارد	شرق و جنوب: هریود
۲	پل خشتی	چشمه	۴۳ باب (۳۶ باب سالم و ۷ باب خراب)	ندارد	ندارد	شرق: هریود جنوب: چشمه خطایی

بررسی پیامدهای مهاجرت ساکنان مرزی زورآباد به افغانستان ... (اعظم ریاحی) ۲۷۷

ردیف	نام روستا	وضعیت آب	خانه رعیتی	درخت	وضعیت زراعت	توضیحات
			۱۰۰ باب تیرپوش			امکان ۵۰ زوج زراعت آبی دارد
۳	کوت حاجی لشکران	یک رشته قنات		دو قطعه باغ مشجر زردآلود و توت	یونجه زار	
۴	ملاجلال (دلی سفلی)	آب هریرود برای شرب و زراعت	۳۸ باب سالم ۱۲ باب خراب ۱۰۰ باب تیرپوش			شرق: هریرود امکان زراعت آبی دارد
۵	دلی علیا	دارد	۱۰۰ باب (۹۰ باب سالم و ۱۰ باب خراب) ۵۰ باب تیرپوش		وجود ۱۰ امن بذر برای زراعت	شرق: هریرود
۶	میرجاوه	از هریرود مشروب می شود	۲۰ باب آباد ۱۵ باب تیرپوش			شرق: هریرود شمال: چشمه سیاه امکان زراعت آبی دارد
۷	کلاته یوزپلنگ	۳ ربع از یک زوج آب قنات	۱۰ باب: سالم ۴ باب: خراب		وجود بیست من بذر	
۸	توت صفر	قنات جاری	۴ باب: خراب		ندارد	
۹	کلاته علیخان	۳ ربع از یک زوج آب قنات	۴ باب	درختان توت و غیره	وجود بذر برای زراعت	
۱۰	سقرچشمه علیا	قنات دارد	۱۰ باب: قابل تعمیر ۲۰ باب: خراب		بایر	
۱۱	سندآب	چشمه جاری			وجود ۵۰ من بذر	
۱۲	چشمه محمدشاه	وجود چشمه	۳۱ باب: سالم		یونجه زار	شرق: هریرود
۱۳	وینو	قنات	۳۲ باب: سالم ۱۲ باب: تیرپوش	درختان مشمر	وجود ۱۰ من بذر یک خروار	

۲۷۸ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

ردیف	نام روستا	وضعیت آب	خانه رعیتی	درخت	وضعیت زراعت	توضیحات
					یونجه زار	
۱۴	کاریز داودخان		۳باب:خراب		دیم کاری	بایر
۱۵	کاریز خلیفه رحیم		۱۰باب: خراب			بایر
۱۶	چشمه بهلولی	چشمه	ندارد	درختان خشکیده زردآلو		
۱۷	چشمه سبزواری	قنات جاری	۶۰ باب			زراعت شده است
۱۸	کلاته باقی خان	چشمه ۴زوج	۳۰باب: سالم در حال خرای ۸باب متعلق به حیدرخان	درختان مثمر زردآلو غیره	وجود یک من بذر برای یک خروار زراعت تریاک	
۱۹	مناصفه کلاته دشت	قنات جاری	۲۷باب: سالم ۱۰باب: خراب	۱۷۰ درخت مثمر زردآلود و غیره	وجود یونجه زار	
۲۰	سه خوله	قنات		۳۰۰ درخت مثمر	وجود یونجه زار	
۲۱	کلاته امیرخان	قنات جاری	۳۰باب	درختان مثمر زردآلود و بادام		
۲۲	کلاته ابراهیم خانی	قنات	۱۰۰ باب	باغ درختان مثمر	وجود ۲۰ من بذر برای یک خروار زراعت	
۲۳	کلاته ملا تاج	قنات ۴زوج	۳۵باب که ۲۲باب در حال خرابی است	درختان مثمر زردآلود و	وجود ۲ من بذر برای زراعت	

ردیف	نام روستا	وضعیت آب	خانه رعیتی	درخت	وضعیت زراعت	توضیحات
				بادان و توت		
۲۴	کلاته شریف	چشمه و قنات	۱۰ باب		وجود ۵۰ من بذر برای زراعت	
۲۵	کاریز یعقوبخانی	قنات		درختان مشمر زدرآلود و تعدادی نهال	وجود بذر برای زراعت	
۲۶	دو ثلث	قنات ۴ زوج	۱۰۰ باب	درختان مشمر ۱۰۰ عدد	یونجه‌زار ۳ قطعه و وجود ۲۰ من بذر برای زراعت	

(ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: صص ۴۱ الی ۴۶)

۲.۵ اسکان عشایر خاوری

در سال ۱۳۱۳ش از آنجا که املاک مزبور خالی از سکنه بوده و برای جلوگیری از تخریب آن، مقرر شد، گروهی از طایفه خاوری (بربری) ساکن در ایران به این مناطق کوچانده و اسکان داده شده و املاک بین آنها تقسیم شود. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: صص ۳۲ و ۳۴، ۱۶) البته موقعیت جغرافیایی منطقه نیز در این سیاست موثر بود، چرا که خالی بودن منطقه مرزی می‌توانست مشکلات زیادی به همراه داشته باشد، به ویژه این منطقه که از سالیان پیش کشور همسایه ادعای مالکیت بر آن را نیز داشت. دولت با اسکان عشایر خاوری در منطقه به دو هدف دست می‌یافت: استفاده از پتانسیل اسکان عشایر جهت حفظ بافت مسکونی آن و جلوگیری از هدررفت زمین‌های کشاورزی منطقه.

این اقدام دولت به نوعی با سیاست‌های کلی دولت یعنی توسعه کشاورزی و اسکان عشایر هم همسو بود. در واقع سیاست اسکان، سیاستی دو پهلو بود، هم سبب انقیاد نیروهای شبه‌نظامی می‌شد و هم از پتانسیل آنها در جهت سیاست‌های اقتصادی دولت استفاده می‌شد. در

تیرماه ۱۳۱۲ش. طرحی در مجلس تصویب شد که براساس آن، کمیسیون اسکان عشایر موظف به ساخت شهرهای جدید و اسکان گروه‌های عشایری در آنها شد. (صورت مشروح مذاکرات مجلس، ۲۴ تیرماه ۱۳۱۲: ۴۰۰). وزارت مالیه مامور شد، طی مدت زمانی معین با فروش زمین‌های خالصه، ساختمان‌ها و آبادی‌هایی برای اسکان عشایر فراهم کند و وسایل مورد نیاز را برای کشاورزی را در اختیار آنها قرار دهد. (همان) در تقسیم املاک خالصه بین عشایری که اسکان داده می شدند، اولویت واگذاری با رعایای بومی و کسانی بود که از پیش در املاک خالصه، به کشاورزی مشغول بودند. در واقع دولت این امتیاز را به عشایری می داد که چادرنشینی را ترک کرده و به کشاورزی بپردازند. (ساکما، ۱۹۳۷/۲۳۰: ۳۰-۳۵).

در راستای سیاست فوق، نماینده وزارت مالیه ایالت خراسان برای بررسی وضعیت منطقه زورآباد اعزام شد. گزارش مامور حاوی دو موضوع مهم است:

مامور تاکید دارد که منطقه پیش از این آباد بوده و جوی‌های آب به مسافت چند فرسخ که آب را از دریا جهت آبرسانی به زمین‌ها می‌آوردند، اما حملات ساکنان مرزی و افغانه سبب خرابی منطقه شده است و همچنین تاکید می‌کند که اسکان بربرها به دلیل مسائل مذهبی و اختلاف دیرینه آنها با تیموری‌ها مناسب نیست. در ادامه پیشنهاد می‌کند تا پانصد خانوار از قوچان و بجنورد به زورآباد کوچ داده شوند که به دلیل شجاعت و رشادت قابلیت مقابله با تهاجم افغانه را دارند و به کشاورزی و زراعت نیز آگاه هستند. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۳۹)

اما به‌رغم پیشنهاد نماینده مالیه خراسان، اسکان عشایر خاوری در این منطقه تصویب و در تاریخ ۱۳۱۴/۳/۱۴ طی کمیسیونی، چگونگی سکونت خاوری‌ها(بربرها) در این محل با شرایط ذیل تصویب شد:

۱. هزار خانوار از طایفه خاوری معروف به حسن اخلاق با رضایت خودشان به محل کوچانده شوند.

۲. املاک ضبطی به ملکیت قطعی این خانوارها ثبت شود.

۳. برای تسکین خیال خاوری‌ها و دفع شر اشرار قرار شد تا حدود پنجاه نفر از جوانان واجدالشرايط برای حفظ امنیت محل به خدمت مشغول شوند.

۴. جهت چگونگی تقسیم املاک و طرز اجرای آن کمیسیونی تشکیل شود. (ساکما:

۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۲۰ و ۲۱ و ۲۳ و ۵۴)

همان‌گونه که ذکر شد دولت جهت تسهیل اسکان خاوری‌ها تسهیلاتی نیز برای آنها در نظر گرفت اما با وجود تمهیدات و اقدامات حمایتی دولت، این طرح ناکام ماند. از مهم‌ترین دلایل آن می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. طبق گزارش پیشکار مالیه خراسان، با وجود مهیا بودن شرایط کشت و زرع در منطقه (قنوات و بندهای منشعب از رودخانه هیرمند و وسایل توسعه زراعت) مستأجرین جدید استطاعت و قابلیت لازم برای آبادی و احیاء املاک را نداشتند و مزارع همچنان مخروبه و بی‌فایده باقی ماند. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۱۲۴) ساکنان جدید پیش از اسکان، به دامپروری و رمه‌داری به شکل سنتی مشغول بودند و تجربه لازم را در امور مربوط به کشت و کار نداشتند. همانطور که مامور اداره مالیه خراسان هم اذعان کرده، در کار کشاورزی هیچ تخصصی حتی به شکل سنتی هم نداشتند. این امر، مانع از اهتمام آنها در امر کشاورزی و اشتغال به شیوه زیست جدید بود.

۲. نبود بستر اجتماعی و فرهنگی در منطقه نیز مانعی برابر سازگاری گروه جدید با شرایط جدید و دل بستگی آنها به زمین و کشاورزی بود. خاوری‌ها شیعه مذهب بودند، در حالیکه ساکنان پیشین (اوغانی‌ها و تیموری‌ها) سنی مذهب بودند. این امر مانعی برابر تعامل و همزیستی مسالمت‌آمیز گروه‌های مستقر در منطقه می‌شد. چراکه از دیدگاه تعاملی، با اینکه فرهنگ و محیط فرهنگی عامل مهمی برای رشد فرد است. اما، هر فردی با هر فرهنگی دارای هویتی یگانه و غیرقابل تعویض است. این هویت فرهنگی دارای ویژگی‌هایی است که به فرهنگ آن فرد مربوط می‌شود و این‌گونه افرادی که از یک فرهنگ می‌آیند، از افراد دیگر متمایز می‌شوند. (زرین، ۱۳۹۸: ۱۰۸) استقرار و تثبیت موقعیت در یک منطقه نیاز به عوامل جذب دارد. یکی از این جاذبه‌ها اشتراکات فرهنگی است. همان‌گونه که ذکر شد خاوری‌ها از عشایر مهاجر بودند که پیش از این، تجربه اندکی درباره کشاورزی و زندگی یکجانشینی داشتند با این شرایط، در منطقه‌ای هم ساکن می‌شدند که اشتراکات فرهنگی کمی با آن داشتند. در واقع، در این روند، عوامل دافعه بر عوامل جاذبه برتری داشتند و مانع از شکل‌گیری "حس غلقه" به محل سکونت در بین عشایر خاوری می‌شدند.

۳. مانع دیگر عدم تامین مالی و امتیازات وعده داده شده به بربرها بود. در گزارشی به تاریخ ۳۰ آبان ۱۳۱۵ ش آمده است، طبق مصوبه دولت قرار شد تا بانک فلاحت مبلغ پنجاه هزار ریال به‌عنوان قرض الحسنه به ریش سفیدان طوایف بربر واگذار کند. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۱۶، ۹۴) اما در عمل، پس از کوچ هزار خانوار از طایفه بربر به این منطقه این موضوع عملی نشد و

همین امر سبب مشکلات اقتصادی برای مهاجران جدید شد که امکان تامین ابزار کشاورزی را نداشتند و در نتیجه زمین‌های زراعی تنها به‌عنوان محل سکونت استفاده می‌شد و اغلب به مشاغل دیگر چون قاچاق تریاک و... می‌پرداختند.

درواقع، خرید و فروش غیرقانونی تریاک و اسلحه، در کنار کشاورزی و دامداری، یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های اقتصادی ساکنان این منطقه، به‌سبب ضعف اقتصادی و ناتوانی در یافتن کار مناسب و نبود امکانات لازم برای کشاورزی بود. سهولت تردد به کشور افغانستان و دسترسی به تریاک که مهم‌ترین محصول کشاورزی آن منطقه محسوب می‌شد (ساکما: ۶۱۰۷-۲۴۰: ۲۴۰: ۳ و ۲) و همراهی اقوام و خویشان این افراد در آن سوی مرزها (ساکما: ۶۱۰۷-۲۴۰: صص ۳ و ۲) زمینه مناسب را برای اشتغال به مشاغل کاذبی از این دست، تسهیل می‌کرد. دولت نیز با اسکان گروهی از افغان‌های خاوری در این منطقه مرزی که دارای پیوندهای خویشاوندی در آن سوی مرز بودند و شرایط لازم را برای انجام این کار داشتند، در تشدید تجارت تریاک به جای توسعه کشاورزی تاثیرگذار شد. این‌گونه، ساکنان جدید این شیوه زیست را بر کشاورزی که در انجام آن ناتوان بودند، ترجیح می‌دادند.

استقرار ساکنان جدید نه تنها در آبادانی املاک مزبور و رونق کشاورزی مفید واقع نشد، بلکه به ناامنی و افزایش مهاجرت در منطقه نیز دامن زده شد و همچنین سبب تغییر ترکیب جمعیتی منطقه و استقرار مردمانی با اشتراکات فرهنگی با مردم ساکن در آن سوی مرز و تکمیل‌کننده سیاست دولت افغانستان در جذب ساکنان مرزی ایران بود. در اواخر سال ۱۳۱۴ و در سال ۱۳۱۵ ش. با موج جدیدی از مهاجرت به افغانستان در این منطقه شکل گرفت که هم شامل عشایر بربری می‌شد که توسط دولت در منطقه اسکان داده شدند و هم شامل سایر ساکنان منطقه. در زورآباد با توجه به نوع شیوع معیشت، مهم‌ترین مالیات دریافتی مالیات اراضی بود که از کشاورزان و ایلات منطقه اخذ می‌شد. چگونگی اخذ مالیات و تعامل مؤدیان مالیاتی با مردم، مشکلاتی را در منطقه ایجاد کرد. از جمله، در گزارش‌های مربوط به مهاجرت ساکنان زورآباد به آن سوی مرز، به ناتوانی ساکنان این منطقه در پرداخت مالیات و اجحاف مأموران مالیاتی اشاره شده است. در یک از موارد «۲۵ خانوار از طایفه تیموری کردانی بواسطه تعدیات مالیه در تاریخ ۱۳۱۴/۱۱/۱۰ به افغانستان مهاجرت و بعداً پج خانوار از ۲۵ خانوار مزبور به خاک ایران مراجعت نمودند» (ساکما: ۶۱۰۷-۲۴۰: صص ۱۳)^{۱۸}. گزارش نهادهای مالی منطقه نیز بر تأثیر مطالبه مالیات در مهاجرت‌های سرحدی تأکید دارد (همان: صص ۶)^{۱۹}.

بررسی پیامدهای مهاجرت ساکنان مرزی زورآباد به افغانستان ... (اعظم ریاحی) ۲۸۳

مطالبه مالیات در این دوره به صورت جنسی و نقدی مرسوم و با توجه به وضعیت جغرافیایی و نوع محصولات هر منطقه متفاوت بود. خراسان از دیرباز یکی از بزرگ‌ترین تولیدکنندگان گندم در ایران محسوب می‌شد و این محصول بخشی از مالیات غیر نقدی این ایالت بود. اما، گاه گندم تولیدی کفاف مردم خراسان را نیز نمی‌داد و این امر ارتباط مستقیم با وضعیت آب و هوا داشت. چراکه در سراسر خراسان رودخانه‌ای که آب دائمی و کافی داشته باشد وجود نداشت؛ اما هر جا که امکان داشت به قنات یا کاریز ساخته می‌شد و تا حد ممکن از منابع آب روی زمین و زیرزمین استفاده می‌کردند (طاهری، علی، همان، ۹۶، گزارش مک‌گره گور). در این دوره خراسان دچار خشک‌سالی و کمبود ارزاق شده بود و دولت مرکزی برای حل این مشکل اقداماتی را انجام داد. هر چند این اقدامات در برخی مناطق چون مشهد مؤثر بود، ولی سایر مناطق از جمله زورآباد و باخرز، به واسطه نباریدن باران و همچنین حمله ملخ‌ها دچار خشک‌سالی و قحطی شد و در این موقعیت مطالبه بخشی از گندم تولیدی، به‌عنوان مالیات، ضربه سختی بر اقتصاد خانوارهای این بخش وارد می‌کرد، تا آنجا که شماری از خانوارها به دلیل کمبود آذوقه و ناتوانی در پرداخت سهم مالیه مجبور به مهاجرت به افغانستان شدند (ساکما: ۴۲۲۸-۲۹۳: ص ۱۴). از جمله در گزارش بازجویی یکی از مهاجران مشهود است

که فرار آنها از این راه بود که مختصری گندم برای آذوقه خود داشته‌اند مالیه برای دریافت به آنها فشار آورده است. لذا از ترس فرار نموده‌اند ... قسمت عمده ... جام یا بدون آذوقه هستند و یا اگر دارند... هر قدر گندمی که دارند در برابر تعهد پرداخت مالیه از آنها گرفته است و این عمل بیشتر رعایا را از ترس گرسنگی وادار به بدزدی یا فرار می‌نماید.^{۲۰} (همان: ۴)

۳.۵ جلوگیری از مهاجرت به افغانستان

همانگونه که پیشتر اشاره شد از سال ۱۳۱۶ش. مجدداً بر روند مهاجرت در این منطقه افزوده شد (ساکما: ۴۲۲۸-۲۴۰: صص ۲-۳۴) تا آنجا که سفیرکبیر ایران در کابل طی نامه‌ای در تاریخ ۱۳۱۶/۱۰/۳۰ به وزارت امور خارجه اعلام کرده:

از فرار نامه‌های وارده از چند ماه به این طرف عده مهاجرین بخاک افغانستان زیاد شده
نمیدانم جهت این پیش‌آمد چیست. در اینجا جهت جلوگیری از این قضایا بعنوان
اشخاصی که بدون گذرنامه می‌آیند اقدام نموده... ولی افغان‌ها می‌گویند اشخاصی که
بدون گذرنامه بخاک افغانستان وارد می‌شوند مورد تعقیب واقع می‌گردند و خود

افغان‌ها هم در ضمن مذاکرات اظهار می‌دارند که ورود مهاجرین ایرانی زیاد شد و البته این مساله مخالف با نیت ما است ما از تهیه آذوقه و اراضی برای اتباع خود عاجزیم نمیدانیم چرا ایرانی‌ها به افغانستان مهاجرت می‌کنند. (همان:ص ۳۵)

از مهم‌ترین علل ناکارآمدی اقدامات دولت برای بهسازی مزارع و کشاورزی در منطقه، بی‌انگیزگی نیروی کار و در نتیجه سکونت کوتاه‌مدت افراد در املاک این منطقه و مهاجرت به سایر مناطق بود. در روند مهاجرت هم وجود مولفه‌های جاذبه در مقصد مهم است و هم علل دافعه در مبدا. حال اگر شرایط مولفه‌های جاذبه و دافعه تغییر ایجاد شود، روند مهاجرت هم تغییر می‌کند. در حادثه زورآباد تحریک مهاجران توسط حکومت وقت افغانستان پررنگ است و این امر یکی از دلایل مهم در روند مهاجرت در منطقه بود. اما براساس نامه سفیر کبیر ایران در کابل، این مولفه در این دوره کم‌رنگ شد و نیاز بود که در مبدا مهاجرت نیز برخی علل دافعه رفع شود تا روند مهاجرت کاهش یابد. یکی از مهمترین دلایل مهاجرت ساکنین مرزی این منطقه نبود امنیت به دلیل حملات گاه و بیگاه عناصر مرزی افغان و مهاجرت دادن ساکنان مرزی به داخل خاک افغانستان بود. در گزارش استانداری شمال شرق به تاریخ دی ماه ۱۳۶۶ ش آمده است:

تجاوزات اشرار مسلح افغانه بحدود مرزی استانداری شمال شرق و قتل و غارت رعایای مرزی و سرقت اموال و اغنام و احشام و اثاثیه رعایا و مهاجرت اهالی مرزنشین بخاک افغانستان سوابق مفصل و ممتدی در این وزارت داشته و اقداماتی که تاکنون برای جلوگیری از عملیات آنها بعمل آمده هیچیک مثمر... واقع نگردیده است... (ساکما: ۴۲۲۸-۲۴۰: صص ۴۴)

همچنین طبق گزارش بهداری منطقه در یک شب ۸ خانوار بخاک افغانستان مهاجرت کردند و موضوع جالب توجه این است که: "حاجی مزبور قریب به چهارصد هزار ریال ملک و دارایی دارد. همچنین سایر فراریان اغلب متمول هستند عجب آن است که فراریان بدون جمع‌آوری زراعت و محصول خود فرار نموده اند..." (همان)

استانداری شمال شرق ضمن اذعان به اینکه "نمی‌توان به ساکنین زورآباد که با رعایای افغانستان بستگی دارند اعتماد نمود" طی گزارشی به رییس‌الوزرا و همچنین دفتر مخصوص شاهنشاهی پیشنهاداتی را به شرح زیر جهت رفع این مشکل ارائه داد:

بررسی پیامدهای مهاجرت ساکنان مرزی زورآباد به افغانستان ... (اعظم ریاحی) ۲۸۵

۱. عناصر مرز نشین خیلی طرف اطمینان نیستند به داخل کوچانده شوند و بجای آنها با ارائه امتیازات و تشویق رعایای خوش سابقه جایگزین شوند.

۲. جهت جلوگیری از تجاوز اشرار افغانی از پل خاتون سرخس تا یزدان خواب (۶۰ فرسخ) هر دو فرسخ یک پست ۳۰ نفری با وسایل ارتباطی و کامیون جهت رساندن آذوقه همچنین نیروهای کمکی برای مواقع لازم برقرار شود تا از قاجاق تریاک به افغانستان و تجاوز اشرار جلوگیری کنند. (ساکما: ۴۲۲۸-۲۴۰: صص ۹۱ و ۹۲)

۴.۵ اجارهٔ املاک ضبطی

از دیگر اقدامات دولت جهت بهسازی املاک و زمین‌های منطقه اجاره‌دادن آنها بود. اجاره این زمین‌ها در دو بخش صورت گرفت. بخشی به صورت سنتی و در اختیار کدخدایان و مردم عادی بود. در سال ۱۳۱۵^۱، اداره مالیه ایالت خراسان ۲۹ فقره از این املاک را به مدت ۱۰ سال، در ازاء ۱۰۵۰۰۰۰ ریال به چند تن از کدخدایان اجاره داد. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۹۴) در سال ۱۳۱۶ش. ۱۳ فقره دیگر به مدت ۹ سال در اختیار مستاجران قرار گرفت، کشاورزی سنتی به همان دلایلی که پیرامون علت ناکارآمدی طرح اسکان عشایر بربر ذکر شد، نتیجه‌بخش نبود. در گزارش مرداد ۱۳۱۶ش. کفیل خاصجات خراسان به مالیه مرکز آمده است:

بیست و نه قلم املاک ضبطی مهاجرین زورآباد که سنه ماضیه باجاره واگذار شده و اجاره آن طی شماره ۲۶۳۳۱-۴/۲۴-۱۳۱۵ بداره خالصجات ارسال گردیده است صورتها و فردفرد مزارع کوچک و مختصر ولی مجموعاً رویهم املاک نسبتاً با استعدادی است که اگر تحت توجه و مواظبت قرار گرفته و قنوات و بندهایی که از رودخانه منشعب می شود تنقیه و لایروبی شده وسایل توسعه زارعت را فراهم نمایند قابل استفاده همه نوع استفاده و بهره برداری خواهد بود.... مستاجرین فعلی نیز بقراری که تحقیق شد بواسطه عدم استطاعت توانایی آبادی و احیاء املاک را نداشته و بالاخره مزارع مذکور کماکان مخروبه و بلا انتفاع خواهد ماند. مطابق بازرسی اخیر بعمل آمده استدر حفظ ابنیه و تنقیه قنوات و انهار و غرس اشجار که بموجب اجاره‌خط بر عهد مستاجر است اقدامی نکرده است. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۱۲۴)

در یک نمونه از اجاره خطها مربوط به ناحیه باخزر در همسایگی زورآباد که طی آن املاک مهاجران به افغانستان، در سال ۱۳۱۸ش. به فردی به نام غلام نظری اجاره داده شد آمده است که:

۱. مدت اجاره از ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۰ ش. به مدت سه سال تعیین شد.
 ۲. مبلغ مال الاجاره ۶۷۰۸۰ ریال تعیین شد که مستاجر باید طی سه قسط در سال ۱۳۱۸ ش. آن را پرداخت می‌کرد و در صورت دیرکرد برای هرماه تاخیر باید دو درصد سود می‌پرداخت.
 ۳. مستاجر اجازه دریافت بهره مالکانه بیش از معمول از رعایا را نداشت.
 ۴. کلیه مخارج زراعتی محصول و رسومات محلی و اجرت کدخدایی و .. با مستاجر بود.
 ۵. لایروبی قنوات و نگهداری و حفظ ابنیه با مستاجر بود مگر اینکه نیاز به تعمیرات اساسی داشت.
 ۶. مستاجر متعهد می‌شد در مورد نسق‌بندی بدون تاخیر و به موقع اقدام کند و بذر معمول کشت شود و در پیشرفت و ترقی امور زراعت و ازدیاد محصول ساعی باشد. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۱۵۹ و ۱۶۰)
- مفاد اجاره‌خطها بیانگر شروط سخت و هزینه‌های گزاف نگهداری برای مستاجران است. مستاجران نیز این هزینه‌ها را بر رعایا تحمیل می‌کردند که نتیجه‌ای جز مهاجرت رعایا از این مناطق و متروک ماندن املاک و مزارع نداشت.
- وقتی بخش سنتی نتوانست انتظارات دولت را در زمینه احیا و به‌سازی املاک و خالصجات دولت در این منطقه برآورده سازد، به تدریج شرکت‌های فلاحتی و کشاورزی صنعتی به این عرصه وارد شدند:

۱.۴.۵ فلاحتی خراسان

یکی از مهم‌ترین سیاست‌های پهلوی اول، توسعه سرمایه‌داری به‌ویژه در بخش کشاورزی بود. در واقع، در نظام جدید معتقد بودند، با تقویت کشاورزی روستایی، می‌توان سرمایه‌گذاری صنعتی در شهرها را محقق کرد، چرا که به تدریج مازاد تولید و نیروی انسانی به‌سوی شهرها سرازیر شده و رونق صنعتی در شهرها حاصل می‌شود. (شجاعی، ۱۳۹۵: ۱۲۰) در این روند مقرر شده بود تا تولید محصولات صنعتی، به‌منظور تامین مواد اولیه مورد نیاز کارخانه‌های داخلی، جایگزین محصولات تجاری شوند. در شهریور ۱۳۰۹ ش، قانون تشکیل بانک فلاحتی به تصویب مجلس رسید که مأمور به تاسیس شرکت‌های سهامی جهت توسعه کشاورزی و صنایع مفید فلاحتی و همچنین ارائه وام برای مصارف کشاورزی بود. (غلامی، ۱۳۹۷: ص ۱۲۱)

در سال ۱۳۱۶ش. شرکت فلاحتی خراسان پیشنهادی مبنی بر اجاره یا خرید زمین‌های زراعی جام، باخزر و زورآباد به دولت ارائه کرد که با توجه امکانات شرکت می‌توانست برای حل مشکل منطقه و حفظ زمین‌های زراعی آن فرصت مناسبی باشد. براین اساس، مقرر شد تا کمیسیونی پیشنهاد شرکت فلاحتی را جهت اجاره یا خرید اراضی زورآباد بررسی کند (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۱۱۹ و ۱۲۴) شرکت فلاحتی خراسان در تاریخ ۳ مرداد ۱۳۱۵ش. به منظور امور کشاورزی به ریاست آقای علی اصغر فروزان در مشهد تاسیس شده بود. (اطاق تجارت، س ۷، ش ۱۴۴، مهرماه ۱۳۱۵، ص ۲۲؛ ساکما: ۳۸۹۲۴-۲۴۰) و در دوره نیابت تولید فتح‌الله پاکروان با آستان قدس نیز پیرامون املاک موقوفه آستانه واقع در حوزه خراسان چند اجاره‌نامه رسمی مبادله کرده بود. (کویانیان، ۱۳۵۴: ص ۹۴) در گزارش کفیل خالصجات خراسان آمده است برای شرکت فلاحتی خراسان که خالصجات سابق سرخس و سایر املاک آستانه مقدسه را اجاره کرده، لوازم انجام کار مهیا است و به‌علاوه به دلیل نزدیکی سرخس به زورآباد، اداره املاک مزبور برای این شرکت آسان و بهتر است اجاره املاک ضبطی زورآباد به آنها واگذار شود. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۱۲۴) بدین ترتیب بخشی از اراضی زورآباد به مدت ۳ سال به این شرکت اجاره داده شد.^{۲۲}

۲.۴.۵ شرکت سهامی زراور

شرکت سهامی زراور با سرمایه حدود دویلمیون ریال در حدود سال‌های ۱۳۱۷ش. جهت مشارکت در توسعه امور زراعتی خراسان تشکیل شد و پیشنهاد خود را برای اجاره سه قسمت از زمین‌های زورآباد و جام که در اختیار اداره خالصجات خراسان قرار داشت، به استانداری نهم ارائه داد. قسمت اول ۲۹ فقره، قسمت دوم ۱۳ فقره در زورآباد و قسمت سوم ۱۷ فقره در جام قرار داشت. اداره خالصجات شرایط این زمین‌ها را به شرح زیر به استانداری اعلام کرد: قسمت اول و دوم طی قراردادهایی ۱۰ و ۹ ساله پیشتر اجاره داده شده بودند و زمان اتمام قرارداد هنوز فرا نرسیده بود ولی قسمت سوم زمان اجاره آن منقضی شده بود. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۱۳۸) با توجه به مبلغ پیشنهادی شرکت، موضوع جهت تعیین تکلیف به اداره دارایی ارجاع شد (پیوست ۱). اداره دارایی دو مانع را بر این موضوع طرح کرد که نیاز به حل و فصل داشت. اول موضوع دراجاره بودن زمین‌های زورآباد و موضوع دوم بررسی این که آیا افراد خارجی در شرکت زراور مشغول به کار هستند یا خیر. (همان: ص ۱۳۰) بر اساس نامه پیشکار دارایی استان نهم، قرارداد اجاره زمین‌های قسمت اول و دوم به دلیل عدم پرداخت به موقع اقساط

اجاره مشمول فسخ بودند و برای قسمت سوم چون مدت زمان اجاره به اتمام رسیده بود، اجاره مجدد آن مشکلی نداشت. در مورد کارکنان شرکت هم مشخص شد که شرکت ایرانی و پیرو قوانین حکومت وقت ایران بود (همان: ص ۱۲۹). اینگونه شرکت زرآور ضمن تعهد به عمران و آبادی مزارع، طبق مقررات قانون عمران این زمین‌ها را اجاره کرد و درآمد دولت از این بخش از زمین‌های زورآباد از سالیانه ۹۳۱۵۰ ریال به ۲۲۹۵۰۰ ریال افزایش یافت. (پیوست ۱)

۵.۵ بازگشت مهاجران و تعیین تکلیف زمین‌ها

حضور شرکت فلاحتی توانست برای مدتی وضعیت منطقه را آرام کند، اما، این آرامش دیری نپایید و با بازگشت برخی از ساکنان پیشین (از طریق روسیه و مرز ایران و افغانستان) به منطقه و درخواست آنها برای استرداد اموالشان، اختلافات ملکی شکل گرفت. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۲۰۱ و ۴۹) بر اساس مصوبه ۷۹۷۴ هیات وزرا، به تاریخ ۱۵ بهمن ۱۳۱۳ش، مقرر شده بود تا بخشی از املاک این منطقه، متناسب به عوامل اصلی حادثه زورآباد، به‌عنوان خالصه قطعی و بخش دیگر، متناسب به سایر اشخاص، موقتاً ضبط شود و در صورت بازگشت مهاجران با اجازه دولت به آنها مسترد شود. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۴۹) آنگونه که از اسناد برمی‌آید برخی از ساکنان بومی منطقه پیش از حادثه زورآباد املاک خود را ثبت کرده بودند و هنگام بازگشت از افغانستان با استناد به رسید اداره ثبت، خواهان استرداد املاکشان بودند. از آنجا که در مهلت قانونی اعتراضی به آن نشده بود، ادعای مالکیت آنها مطابق قانون بود، ولی برخی از املاک توسط ساکنان اولیه ثبت نشده بودند. در گزارشی از وضعیت یکی از مالکین قدیمی آمده است: "براهیم بای به ناچار به مرکز آمد و به مقامات شکایت نمود و چون خیلی پیر و شکسته و مستاصل و اقامت او در طهران به طول انجامید اخیراً شنیده شده است در معابر عمومی به تکلیفی مشغول است....." (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۱۰۲)

اداره ثبت، مأموری را برای بررسی وضعیت پیش‌آمده به محل اعزام کرد. تحقیقات محلی انجام و صورت مجلسی با امضا رئیس گردان امنیه، ساخلوی سرحدی، رئیس تلگراف و چند تن از معتمدین محلی بر تصدیق ادعای مالکیت مهاجران بازگشته از افغانستان تهیه شد. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۱۷۱ و ۷۲ و ۸۱ و ۸۹ و ۹۰ و ۹۳) با افزایش تعداد درخواست استرداد و همچنین عریضه‌نویسی گروهی به مرکز، پیشکار مالیه خراسان با اجازه دولت، اداره کل خالصجات را موظف کرد تا طبق مصوبه ۱۳۱۳ش. دولت عمل کند: طبق این مصوبه املاک

طوایف بلوچ (ملا جلال، ملا مصطفی، کدخدا احمد) و داودخان نورزایی و طایفه او از مراجعه به ایران منع شده بودند^{۲۳} و این بخش از زمین‌ها جزو خالصجات قطعی دولت محسوب و اغلب اجاره داده شده بودند و ۱۱ فقهه مربوط به طایفه زوری و تیموری به طور موقت ضبط شده بودند و در صورت بازگشت صاحبان و اثبات مالکیت، املاک به آنها بازگردانده می‌شد. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: صص ۶۹ و ۹۳) البته بر اساس ماده ۲ قانون دعاوی اشخاص و دولت مصوب آبانماه ۱۳۰۹ش. (مبنی چگونگی تصرف اموال افراد متمرّد و یاغی بر حکومت) دولت در صورتی مالک قطعی اموال یاغیان می‌شد که ۱۰ سال از زمان ضبط آن می‌گذشت. (ساکما: ۱۷۹۰۹-۲۴۰: ص ۲) بر این اساس، بررسی چگونگی و علت مهاجرت مهاجران بازگشته باید مشخص می‌شد. در نتیجه پس از بررسی این موارد مقرر شد تا املاک افرادی که به اجبار مهاجرت کرده بودند به آنها مسترد شود.

بسیاری از مهاجران بازگشته موفق شدند، املاک خود را پس گیرند و دولت هم کمک هزینه‌ای به مبلغ هزارریال برای تهیه مقدمات کشاورزی برای آنها در نظر گرفت (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ۱۵ و ۱۶ و ۱۸۴). البته پیامدهای بازگشت این گروه از مهاجران، پس از رفع مشکل مالکیت زمین‌ها ادامه یافت و تامدتی مانعی برابر احیا کشاورزی در منطقه بود و تا مدت‌ها چالش مهاجران بازگشته به منطقه با دولت بر سر ملک خود ادامه یافت، چرا که بخشی از این زمین‌ها به صورت موقت اجاره داده شده بود و این امر چالشی بین مستاجر و مالکان جدید ایجاد می‌کرد تا زمانی که مدت اجاره به اتمام می‌رسید. در عریضه یکی از این افراد به وزارت امور خارجه، پس از شرح چگونگی مهاجرت و بازگشت به ایران آمده است:

سال گذشته موقع خرمن مستحارین دولتی از تصرف املاک و حاصلات من جلوگیری کرده و گفتند مامور مالیه تربت جام جزو اجاره ما نوشته گرچه املاک و حاصلات آن متعلق به شماست ولی بایستی شکایت کنید (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۱۸۹)

در عریضه دیگری خطاب به رضاشاه آمده است:

مدت چهارماه در افغانستان بودیم بعد از چهار ماه خودم با پسر و دو تا عروسم از راه روسیه [ترکمنستان فعلی] با دو نفر هم بچه آمدیم به ایران. نزدیک بود از گرسنگی تلف شویم وارد ایران شدیم ملک ما را دادند به خودمان، کاشتیم و حاصل آن را هم خرمن کردیم ماموری از طرف دولت آمد که این ملک از آن دولت است حاصل هم مال دولت است.... (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۲۰۱)

آنگونه که از اسناد دوره پهلوی دوم در حدود سال ۱۳۲۴ش برمی آید از املاک زورآباد تا این تاریخ، از گروه اول سه فقره و از دسته دوم ۵ فقره در همان دوره پهلوی اول به صاحبانشان مسترد شد. ۱۶ فقره نیز آنهایی که یاغی‌گری صاحبانشان محرز شده بود و ۱۰ سال از زمان تصرفشان گذشته بود، در روند دریافت مجوز جهت صدور سند به نام دولت درآمدند. ۵ فقره دیگر هم در سال ۱۳۲۳ش. با پیگیری امورتیمور نماینده مجلس، صاحبانشان درخواست استرداد دادند و با توجه به اینکه ۴ فقره در خالصجات قطعی دولت بود، گزارشی از علت مهاجرت و یاغی‌شدن صاحبان املاک آنها از سوی اداره خالصجات خراسان آماده و به وزارت دادگستری ارسال شد. (ساکما: ۲۵۲۳۹-۲۴۰: صص ۲-۴) بر اساس اسنادی مربوط به سال ۱۳۲۵ش. در گزارش وزارت دارایی به دفتر نخست‌وزیری درباره سرانجام املاک زورآباد، اعلام شد که به دلیل آنکه صاحبان ۴ فقره مذکور حدود ۳۰۰ تن می‌شدند و در شرایط آن روز کشور (بعد از جنگ اول) امکان ایجاد ناآرامی در منطقه می‌کرد و همچنین عایدات دولت از این چند فقره در سال کمتر از ۲۲۰۰۰۰ ریال بود، شرایط برای استرداد املاک و اسکان موفقت آنها آماده شد. (ساکما: ۵۷۹۰۹-۲۴۰: صص ۵-۶)

۶. نتیجه‌گیری

مهاجرت (اجباری و اختیاری) ساکنان بومی منطقه در پی حادثه زورآباد سبب تخلیه روستاها و مزارع از نیروی انسانی شد. با توجه به موقعیت جغرافیایی آن، به‌عنوان منطقه‌ای مرزی و اختلافات مرزی ریشه‌دار با کشور همسایه، حفظ جمعیت انسانی و همچنین کشاورزی منطقه جهت تثبیت حاکمیت سیاسی ایران بر منطقه ضروری بود. از اینرو دولت سعی کرد با اقدامات حمایتی از جمله استقرار عشایر خاوری (افغان‌های بربری) در املاک مهاجران و یا اجاره املاک ضبط‌شده این مساله را حل کند؛ اما بی‌انگیزگی نیروی کار، در نتیجه پیوستگی فرهنگی با ساکنان آن سوی مرز؛ عدم تطابق شیوه معیشت کنونی آنها (کشاورزی) با شیوه معیشت قبلی (دامپروری)؛ ناتوانی در آماده‌سازی وسایل کشت و کار (به دلیل محقق‌نشدن وعده‌های دولت برای امتیازات مالی به ساکنان جدید)؛ ناتوانی در پرداخت مالیات و در نتیجه اشتغال به قاچاق تریاک و درگیری با نیروهای مرزی سبب سکونت کوتاه‌مدت در املاک این منطقه و مهاجرت مجدد به سایر مناطق از جمله آن سوی مرز و بی‌نتیجه‌ماندن اقدامات دولت شد. با تغییر شرایط، دولت به اقدامات اصلاحی دیگری روی آورد. در پی گزارش‌های مسئولان منطقه، مبنی بر ناتوانی مستاجران در حفظ املاک و ویرانی مزارع دولت سعی کرد تا کشاورزی

صنعتی را در بخشی‌هایی از منطقه جایگزین کشاورزی سنتی کند. با توجه به ادامه استقرار شرکت‌های فلاحتی در منطقه به نظر می‌آید، این طرح کارآمد بود. همچنین با تغییر شرایط در افغانستان و در نتیجه کم‌رنگی یکی از مهم‌ترین مولفه‌های جاذبه افغانستان برای ساکنان مرزی ایران از یک سو و همچنین بازگشت مهاجران از افغانستان و درخواست استرداد املاکشان یکسری اقدامات قانونی را جهت ایجاد ثبات انجام داد، از جمله، استرداد املاک به مهاجرانی که به اجبار به افغانستان مهاجرت کرده بودند و حمایت از آنها جهت بازگشت به شیوه معیشت سابقشان (کشاورزی)؛ سخت‌کردن مسیرهای مهاجرت با افزایش نیروهای مرزبانی و ضرورت مجوز برای عبور از مرزها و استقرار عناصر موافق در مرز.

پیوست ۱

(مبالغ پیشنهادی شرکت زراور جهت اجاره اراضی زورآباد و جام؛ ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۱۴۰)

مردم - ارض				فرد	مجموع	مجموع	مجموع
قسمت اول - مردم				۳۲۵۰	۱۲۰۰۰	۱۷۵۰	
۱- کهنه	۲- کهنه	۳- کهنه	۴- کهنه	۴۲۵۰	۱۴۰۰۰	۲۷۵۰	
۵- کهنه	۶- کهنه	۷- کهنه	۸- کهنه	۵۲۵۰	۱۵۰۰۰	۱۰۷۵۰	
۹- کهنه	۱۰- کهنه	۱۱- کهنه	۱۲- کهنه	۵۲۵۰	۱۸۰۰۰	۱۰۷۵۰	
۱۳- کهنه	۱۴- کهنه	۱۵- کهنه	۱۶- کهنه	۷۲۵۰	۲۰۰۰۰	۱۳۷۵۰	
۱۷- کهنه	۱۸- کهنه	۱۹- کهنه	۲۰- کهنه	۸۲۵۰	۲۲۰۰۰	۱۳۷۵۰	
۲۱- کهنه	۲۲- کهنه	۲۳- کهنه	۲۴- کهنه	۹۲۵۰	۲۴۰۰۰	۱۲۷۵۰	
۲۵- کهنه	۲۶- کهنه	۲۷- کهنه	۲۸- کهنه	۴۲۷۵۰	۱۲۵۰۰۰	۸۲۳۵۰	
۲۹- کهنه					۲۵۰۰۰		
					۳۰۰۰۰		
					۳۸۰۰۰		
					۲۲۰۰۰		
قسمت دوم - مردم							
۱- کهنه	۲- کهنه	۳- کهنه	۴- کهنه	۳۰۰	۱۵۰۰	۱۲۰۰	
۵- کهنه	۶- کهنه	۷- کهنه	۸- کهنه	۵۰۰	۱۸۰۰	۱۳۰۰	
۹- کهنه	۱۰- کهنه	۱۱- کهنه	۱۲- کهنه	۷۰۰	۲۱۰۰	۱۴۰۰	
۱۳- کهنه				۹۰۰	۲۴۰۰	۱۵۰۰	
				۱۰۰۰	۲۷۰۰	۱۶۰۰	
				۱۲۰۰	۳۰۰۰	۱۸۰۰	
				۱۳۰۰	۳۳۰۰	۲۰۰۰	
				۵۹۰۰	۱۶۸۰۰	۱۰۹۰۰	
					۴۰۰۰۰		
					۴۳۰۰		
					۴۷۰۰		
					۲۹۵۰۰		
قسمت سوم - مردم							
۱- کهنه	۲- کهنه	۳- کهنه	۴- کهنه	۲۴۵۵	۷۰۰۰	۷۵۲۳	
۵- کهنه	۶- کهنه	۷- کهنه	۸- کهنه	۲۴۵۵	۵۵۰۰	۷۵۲۳	
۹- کهنه	۱۰- کهنه	۱۱- کهنه	۱۲- کهنه	۲۴۵۵	۵۵۰۰	۷۵۲۳	
۱۳- کهنه	۱۴- کهنه	۱۵- کهنه	۱۶- کهنه	۷۴۰۰	۳۰۰۰	۲۲۵۰	
۱۷- کهنه							

پی نوشتها

۱. جهت اطلاعات بیشتر رک: ریاحی، اعظم، صالح پرگاری، "علل مهاجرت از مرزهای خراسان به افغانستان (مطالعه موردی زورآباد)، پژوهش های تاریخی ایران و اسلام، ش ۲۰، بهار و تابستان ۱۳۹۶.

بررسی پیامدهای مهاجرت ساکنان مرزی زورآباد به افغانستان ... (اعظم ریاحی) ۲۹۳

۲. سلمان نجار، باقر، *حلم الهجرة للثروت: الهجرة والعماله المهاجرت فی الخلیج [الفارسی]*، بیروت: مرکز دراسات وحده العربیه، ۲۰۰۱.
۳. قلی زاده، محرم و مقصود شهبازی، «مهاجرت نیروی کار ایرانی به قفقاز (در آستانه مشروطیت)»، فصلنامه *مطالعات تاریخی*، بهار ۱۳۹۱، سال نهم، شماره ۳۶، (۲۰ صفحه - از ۱۴۰ تا ۱۵۹).
۴. پروانه، نادر، «نگرشی بر مهاجرت و کارگری در دوران مشروطه»، فصلنامه *پیام بهارستان*، ش ۱۲، ۱۳۹۰.
۵. سیدقطبی، سیدمهدی و علی نجف‌زاد، «وضعیت کارگران ایرانی در آسیای مرکزی و قفقاز به روایت *مطبوعات خراسان در آستانه جنگ جهانی اول*»، مجله *کتاب تاریخ و جغرافیا*، ش ۱۸۶.
۶. نجف زاده، علی «مهاجران روسی در فریمان»، *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، شماره ۱۸۶، آیین ماه ۱۳۹۲.
۷. سعیدنیا، حبیب‌الله و عبدالرزاق ملک، «مهاجرت تجار بستگی به دویی و تشکیل بستگیه (دوران قاجار و پهلوی)»، *پژوهش‌های تاریخی*، پاییز ۱۳۹۲، ش ۱۵.
۸. نام منطقه زورآباد در سال ۱۳۶۹ به منطقه صالح آباد تبدیل شد. البته پیش از این در دوره پهلوی اول روستای صالح آباد شکل گرفته بود و بخشی از منطقه زورآباد بود ولی در سال ۱۳۶۹ تمام این قسمت عنوان صالح آباد گرفت. مهدی سیدی و رجبعلی لباف و دیگران، *زورآباد جام*، مشهد: مولفان و انتشارات محقق، ۱۳۷۳، صص ۸۱، ۸۷.
۹. ایل تیموری، ایل ترک یا مغول تبار خراسان است. از مهمترین طوایف این ایل می‌توان به کودانی، قلعه کوهی، سلجوقی، زوری، شیخی، یعقوب خانی، بروتی، بزی، سنگجولی اشاره کرد که بیشتر سنی مذهب هستند. در حدود سپتامبر ۱۹۳۴م. (مرداد و شهریور ۱۳۱۳ش). شمار تیموری‌ها حدود شش هزار خانوار ارزیابی شده بود که عده بسیار زیادی از آنها چادرنشین بودند و گله‌های بزرگ گوسفند و بز داشتند و بقیه به زراعت مشغول بودند (هنری فیلد، مردم شناسی ایران، ۱۳۴۳: ۲۹۹).
۱۰. سال ۱۸۸۵م. از ایران به قسمت داخلی افغانستان در ناحیه کشک نزدیک هرات کوچ داده شدند. در سال ۱۸۹۳م. (۱۳۱۱ش) گروهی متشکل از پنجاه خانوار به خراسان بازگشتند. دولت ایران آنها را در ناحیه زورآباد جا داد. (چارلز بیت، همان: ۳۴)
۱۱. بلوچ‌ها از زمان صفویه به منظور جلوگیری از حمله افغان‌ها به خراسان کوچانده شدند و در زورآباد و سرخس، پراکنده شدند و بیشتر سنی حنفی مذهب هستند. (سیدی، مهدی، همان، صص ۹۲ و ۹۳)
۱۲. هزاره‌ها (HAZĀRA): مردمی شیعه مذهب، به «خاوری» یا «بربری» معروف هستند که خاستگاه اولیه آن‌ها «هزاره‌جات» افغانستان است. (حسن پولادی، *هزاره‌ها*، ۱۳۸۰: ۲۹ و محمد علی منشی، همان: ۹۰)
۱۳. کافر بلوچ یا اوغانی‌ها، ابتدا بومی زورآباد بودند که در اواسط دوره پهلوی اول، به افغانستان مهاجرت کردند و پس از چندی در دوره محمدرضا شاه به زورآباد بازگشتند. نورزهی و عدم‌زهی از جمله تیره‌های آنها محسوب می‌شوند. شاید به دلیل آمیختگی با افغان‌ها به آنها اوغان چل گفته می‌شود. (مهدی، سیدی، همان: ۹۴).

۱۴. مکاتبه رئیس گمرک زورآباد با رئیس گمرک سرخس به تاریخ اردیبهشت ۱۳۰۸ ش.
۱۵. گزارش کنسولگری ایران در هرات به تاریخ ۲۳ شهریور ۱۳۱۳ ش.
۱۶. در چنین شرایطی مقرر شد، هر دو طرف دعوی خود را، تا پیش از اکتبر آن سال، کتباً از طریق دولت ترکیه تسلیم کمیسیون داوری کنند. اعضای کمیسیون در اکتبر ۱۹۳۴ م. در آمل مازندران به حضور رضا شاه رسیدند و از آنجا برای بررسی مقدماتی به بازدید منطقه مورد منازعه رفتند. سپس، عازم کابل شدند و در ۲۲ نوامبر برای تحقیقات بیشتر به منطقه مرزی بازگشتند. پیروز مجتهدزاده «نگاهی به چگونگی شکل‌گیری مرزهای خاوری ایران»، مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ش ۱۳۱ و ۱۳۲، ۱۳۷۷: ۱۷.
۱۷. "واقعه زورآباد"، بازتاب گسترده‌ای داشت. به گزارش خبرگزاری رویتر برخی طوایف افغان که پیش‌تر وارد ایران شده بودند هنگام بازگشت، در مسیر خود خسارت‌های فراوان جانی و مالی برای مردم در ناحیه مرزی زورآباد برجای گذاشتند. به‌ظاهر، این اقدام به تحریک مقامات محلی افغان انجام شد. مجتهدزاده، پیروز، همان: ۱۳.
۱۸. گزارش محرمانه سرلشکر ضرغامی، کفیل ستاد ارتش، به وزارت مالیه به تاریخ ۱۳۱۴/۱۲/۹ ش.
۱۹. وزارت مالیه به والی خراسان به تاریخ ۱۳۱۴/۱۲/۴ ش.
۲۰. گزارشی به فرماندهی هنگ ۲۸ پیاده خراسان به تاریخ ۱۳۱۶/۱۰/۱۲ درباره علت مهاجرت شبانه پنج‌خانوار به خاک افغانستان.
۲۱. در گزارش کفیل خالصجات خراسان سال شروع اجاره شهریور ۱۳۱۴ ش ذکر شده است.
۲۲. با وجود بررسی اسناد موجود سازمان اسناد و کتابخانه ملی و همچنین مرکز اسناد آستان قدس رضوی اطلاعات بیشتری درباره فعالیت شرکت فلاحتی خراسان در دوره زمانی مورد بررسی این مقاله در زورآباد بدست نیامد.
۲۳. در رویداد زورآباد برخی از طوایف ایرانی نیز با افغان‌ها همکاری کردند و شماری از خانوارها را مجبور به ترک خانه و روستای خود کردند. در یکی از اسناد آمده است که املاک این طوایف به دلیل آنکه محرک ساکنین منطقه جهت مهاجرت بودند به طور کامل ضبط می‌شود ولی سایر افراد که کج‌بور به مهاجرت شدند به صورت موقت و در صورت بازگشت با اجازه دولت به آنها مسترد می‌شود. (ساکما: ۱۷۰۳۳-۲۴۰: ص ۷)

کتاب‌نامه

- احتشام کویانیان، محمد (۱۳۵۴). شمس‌الشموس یا انیس‌النفوس. مشهد: اداره کل فرهنگ و هنر خراسان.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۴)، موانع توسعه سیاسی در ایران، تهران: گام نو.
- بهمنی قاجار، محمد علی (۱۳۹۰)، تمامیت ارضی ایران در دوران پهلوی، ج ۱، تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

بررسی پیامدهای مهاجرت ساکنان مرزی زورآباد به افغانستان ... (اعظم ریاحی) ۲۹۵

بیت، چارلز ادوارد (۱۳۶۵)، *خراسان و سیستان: سفرنامه کنل بیت به ایران و افغانستان*، ترجمه قدرت‌الله روشنی، مهرداد رهبری، تهران: یزدان.

پولادی، حسن (۱۳۸۰)، *هزاره‌ها*، ترجمه علی عالمی کرمانی، تهران: محمد ابراهیم شریعتی افغانستانی.

خراسانی، علی بن محمد یزدی الاصل (بیتا)، *شجره‌الانسان در آداب و اخلاق*، مشهد: مؤلف.

خطایی، غلامحسین (۱۳۷۴)، "مرزبانی"، تهران، معاونت آموزشی ناجا.

ریاحی، اعظم، صالح پرگاری (بهار و تابستان ۱۳۹۶)، "علل مهاجرت از مرزهای خراسان به افغانستان (مطالعه موردی زورآباد)"، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ش ۲۰.

زرین، فریبا (۱۳۹۸)، *فرهنگ و مهاجرت*، تهران: سهامی انتشار.

شجاعی دیوکلانی، سید حسن (زمستان ۱۳۹۴ / بهار ۱۳۹۵)، "ظهور و افول کشاورزی صنعتی در عصر رضاشاه ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۶"، تاریخ ایران، شماره ۱۹.

غلامحسین افضل الملک (بیتا)، *سفرنامه خراسان و کرمان*، تصحیح قدرت‌الله روشنی، تهران: توس.

غلامی، شهرام (۱۳۹۷)، *اقتصاد کشاورزی ایران: دوره پهلوی اول*، تهران: انتشارات دنیای اقتصاد.

فیلد، هنری (۱۳۴۳)، *مردم شناسی ایران*، ترجمه عبدالله فریار، تهران: کتابخانه ابن سینا.

کرزن، جرج، *ایران و قضیه ایران (۱۳۶۲)*، ج ۲، ترجمه وحید مازندرانی، تهران: انتشارات علمی-فرهنگی.

لمبتون، آ. ک. س (۱۳۳۹)، *مالک و زارع در ایران*، ترجمه منوچهر امیری، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

محبوبی اردکانی، حسین (بیتا)، *تاریخ موسسات تمدنی جدید در ایران*، تهران: دانشگاه تهران، ج ۲.

محمد علی منشی (۱۳۵۶)، *سفرنامه رکن‌الدوله*، تصحیح محمد گلبن، تهران: سحر.

ملک‌زاده، الهام و زهرا علیزاده بیرجندی (بهار و تابستان ۱۳۹۰)، "عوامل مؤثر در شکل‌گیری سیاست‌ها و تحولات جمعیتی در دوره رضا شاه (طی سالهای ۱۳۰۲-۱۳۰۴)" فصلنامه جمعیت شماره ۷۵-۷۶.

واعظ شهرستانی، نفیسه (تابستان ۱۳۹۳)، "تحلیل مبانی نظری و رویه سیاست‌گذاری برای انتقال اجباری ایالت و عشایر در دوره پهلوی اول بر پایه اسناد"، گنجینه اسناد، سال ۲۴.

هاشمی، فاطمه (پاییز ۱۳۸۸)، *ثبت املاک و مساله مالکیت خصوصی به روایت اسناد مجلس*، پیام بهارستان، ش: ۵، سال: ۲.

اسناد کتابخانه و مرکز اسناد ملی (ساکما)

اسناد مرکز اسناد مجلس

اسناد مرکز اسناد وزارت امور خارجه (ماوخ)

اسناد موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی

صورت مشروح مذاکرات مجلس، ۲۴ تیرماه ۱۳۱۲.